

Ələkbərli Suğra Əkbər qızı⁴⁰

KAMAL ABDULLA NƏSRİNDƏ PSIXOLOGİZM

Psixoloji nəsr, bütövlükdə psixoloji ədəbiyyat “insanı dünyada göstərmək prinsipindən daha çox, dünyanı insanda göstərmək” (6,səh.29) prinsipinə əsaslanır. XX əsrin görkəmli Amerika şairi, dramaturqu və ədəbiyyatşünası Tomas Eliot bədii mətnlərin rakurs dəyişmələri, insanı müxtəlif aspektdən təsvir və təənnüm etməyi ilə bağlı məsələyə diqqəti cərkək qeyd edir ki, XIX əsrə qədər ədəbi-estetik fikir rasionalizmə, insan və dünyanın rasionel dərkinə, insan əqlinin qüdrətinə istiqamətlənmişdir. Lakin XIX əsrdən başlayaraq ədəbi-estetik fikir daha çox hissələrin, insan psixologiyasının təsvirinə istiqamətlənməyə başladı. (8, səh. 182)

Bədii ədəbiyyat insanı, onun hiss və həyəcanlarını, daxili aləmini, psixoloji vəziyyətini, mənəvi sarsıntılarını bədii təhlil obyektinə çevirir. Professor Tofiq Hüseynoqlunun dediyi kimi “Əsl ədəbiyyat insanın gözlərini öz içinə yönəldən ədəbiyyatdır”(9, səh.90). Yəni insanın gözləri öz içinə yönələn zaman öz daxili aləmi ilə sual-cavab içinde olur, özünü təhlil etməyə başlayır. Bu isə psixologizmdir. Psixologizm əsl ədəbiyyatın kökündə dayanır.

Azərbaycan müəlliflərindən Xalid Əlimirzəyevin araşdırmalarından məlum olur ki, psixoloji xüsusiyyət, təhlil heç də kənarda deyil, əsərdə özünü göstərən bədii idrakın, təfəkkürün mürəkkəb psixoloji təkamülündən yaranan ciddi keyfiyyət dəyişikliklərindən, onun ifadə və təsvir çalarlarının yeni rəng, boyalarla təqdimindən başlanır. O bunu müəllif sənətkarlığının məziyyəti kimi dəyərləndirir: “Psixoloji təəssürat sənət əsərlərinə kənardan gətirilib daxil edilmiş bir xüsusiyyət deyildir. O, obrazların mənəvi-psixoloji aləminin real təzahürü, hadisələrin, bütönlükdə bədii təsvirin daxili keyfiyyəti və sənətkarlığın əsas məziyyətlərindən biri kimi meydana çıxır”. (5, səh. 204-205)

Ədəbiyyatşünaslıqda psixologizmdən epik əsərin analizində daha çox bəhs edirlər. Çünki qəhrəmanın daxili dünyasının təsvir vasitələrinin bol olduğu yer məhz buradır. Personajın öz hərəkətləri və danışıqlarının birbaşa təsviri ilə yanaşı, müəllifin və ya bir obrazın başqa obraz haqqında fikirləri də burada yer alır, bununla qəhrəmanın bu və ya digər replika, hərəkətinə şərh vermək, onun davranışlarının həqiqi motivlərini daha dərindən aşkara çıxarmaq mümkün olur.

Müasir Azərbaycan nəsrinin 2000-2010-cu illər mərhələsində meydana gələn roman və povestlərdə, həmçinin hekayələrdə qəhrəmanların mənəvi-psixoloji aləminə geniş yer ayrıldığına şahidi oluruq. Akademik Muxtar İmanov yazır: “İnsanın ön plana keçməsi, süjet və kompozisiyanın xarakterlə möhkəm bağlılığı müasir Azərbaycan nəsrinin psixologizmə doğru irəliləməsini şərtləndirən mühüm cəhətlərdəndir. Nəsrin psixologizmə doğru inkişafını şərtləndirən, psixologizmi ünsür yox, prinsip, sistem səviyyəsində araşdırmağa imkan verən digər mühüm bir cəhət də vardır. Bu ondan ibarətdir ki, nəsr əsərlərində gerçəkliyi personajların subyektiv qavrayışında əks etdirmək meyli güclənir (7, səh. 107).

Kamal Abdullanın “Kədərli seçmələr” kitabındakı dərin psixoloji məqamlar “Yarımqıç əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi, “Unutmağa kimsə yox” romanlarında rəngarəng obrazlar psixologizm baxımından bizi olduqca maraqlı istiqamətlərə aparır. Bu əsərlərdə psixologizm qabarıq şəkildə ortaya çıxır, qəhrəmanın daxili hiss və həyəcanlarından, düşüncəsindən, sarsıntılarından əhatəli danışıqlar.

Kamal Abdullanın əsərləri bu baxımdan diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir.

“Yarımqıç əlyazma” romanında müəllifin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından götürdüyü motivlər gərgin psixoloji vəziyyətlərdə təqdim edilərək, bir növ obrazların daxili aləminə, onların dastanda yalnız işarə edilən, amma açılmayan keyfiyyətlərinə yönəldilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” obrazları romanda yeni rakursda özlərini təqdim etməyə başlayırlar. Dədə Qorqud olub-keçənləri xanlar xanı Bayındıra danışmaqla oğuzların təkə məişətinə, gündəlik yaşamaına deyil, həm də oğuz qəhrəmanlarının daxili kimliyinə güzgü tutur. Bu zaman Qazan xan da, Bəkil də, Beyrək də, Aruz da, Basat da, Şir Şəmsəddin də, hətta Təpəgöz də müxtəlif gərgin vəziyyətlərdə öz psixoloji kimliklərini ortaya qoyurlar. Bu zaman psixoloji kimlik əsasən qəhrəmanların digər qəhrəmanlarla qarşıdurması fonunda verilir. Məsələn, Təpəgöz məsələsində Basatla bütün oğuzun qarşıdurması vardır. Burada ən böyük gərginliyi Basatın atası Aruz qoca yaşamaqdadır. Oğlunun Təpəgözü öldürmək məsələsində ortaya qoyduğu ilk mövqe – “mən adam qanı tökmək istəmirəm”, Aruz qocanı hövsələdən çıxarır. Biz bu məqamda Basatın fiziki baxımdan igidliyinə şahid olsaq da, onun mənəvi-psixoloji baxımdan kimliyindən hadisələrin gedişində əgah oluruq. Romanın əvvəllərində Basat hələ təbiətlə insan münasibətlərinin olduqca həmahəng, iç-içə olduğu zaman daxilində təqdim olunur. Basat öz “mən”inin diktəsi ilə insanlardan qoparaq meşəyə, özünün ruhi baxımdan rahat olduğu məkana can atır. Obrazın bu andakı daxili psixoloji kimliyi hələ təbiətdən qopmamışdır. Basat bu halıyla bütün oğuz cəmiyyəti ilə qarşıdurmadadır. Lakin sonradan baş verən hadisə Basatı qarşıdurmada olduğu cəmiyyətlə ortaqlıq bir nöqtəyə gətirir. Basat ilkin məqamda digər heyvanlar, canlılar kimi Təpəgözü də qıymaq istəmir, amma Təpəgöz tərəfindən onun qardaşı Qiyanın qanına qəltan edilməsini eşidəndə vəziyyət tamamilə dəyişir. O, öz qardaşının qatilini bağışlamayacaq bir mövqedə dayanır və bununla da Təpəgözlə döyüşə

girir. Göründüyü kimi, Təpəgözə münasibətdə Basatla Oğuz elinin marağı insanlıq, ailə, qardaş qisası müstəvisində kəşifdir. Burada təsvir edilən qəhrəman nə qədər təbibətlə həmahəng olsa da, ictimai münasibətlərdən doğan məsələ ortalığa çıxan kimi o psixoloji kimliyini bəyan edir.

Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanında obrazın daxili ikiləşməsinə diqqət yetirək. Romanda Cəllad Məmmədqulu şahın ən sadıq, ən usta və öz işinin peşəkarı olan, əmrindən heç zaman çıxmayan, rəhmsiz bir cəlladıdır. Onun şaha etdiyi xidmət yalnız cəllad olmaqdır və öz işini peşəkarlıqla yerinə yetirməyi özünü ən böyük vəzifəsi və şaha sədaqət sayır. Pərnisəni sevməyə başlayandan sonra onda daxili qarşıdurma başlayır. Müəllif əvvəlcə Cəllad Məmmədqulunun işinə, fəaliyyətinə və peşəkarlığına diqqət çəkərək onu oxucuya belə təqdim edir: “Çox beləcə canfəşanlıqla xidmət eləmişdi sevdiyi, cani-dildən bağlandığı padşahına. “Cəllad” kəlməsinin Şahın ağzından çıxması kifayət idi ki, Şahın bir küncündə sıxlaşdığı bu nəhəng taxtın arxasından sallanan qumaş pərdədən o tərəfə bu kəlmənin səslənməsi hələ bitməmiş atardı özünü vəlinəmətinin hüzuruna, ikiqyulu olardı onun ayaqlarının altında, baş əyərdi əyə bildiyi qədər, amma əvvəlcə Şahın özünü bu geniş taxtın içində axtarırdı, tapıb sonra üzünü, sonra gözlərini axtarırdı, bunları da tapıb iri, işim-işim işıldayan bu gözləri hədəqəsindən çıxmış görəndə daha qibleyi-aləmin ikinci bir kəlməsinə zərəcə ehtiyacı qalmazdı, gözlər ona hər şeyi sözsüz də deyərdi, bu gözlərdə yazılanı hələ cəlladbaşı Məmmədqulunun səhv oxuduğu olmamışdı. Beləydi, hər cəzanın özünəməxsus nəzəri, baxışı var idi. Baş bədəndən ayırmaq lazım idi – Şahın gözlərinin içindəki bəbəklər elə bil üşüməkdən büzüşürdü, ikrahla baxırdı. Göz oymaq lazım idi – göz qapaqları gecə kimi çökür, yavaş-yavaş qara bir qaranlıq kimi qapayırdı qibleyi-aləmin gözlərinin işığını və bu işıq son dəfə elə bil göz vurub Məmmədquluya məxsusi bu dəfəki cəzanın sirtini açırdı. Qulaq kəsmək gərəkirdi – qibleyi-aləmin özünün qulaqları bir balaca yuxarı dartınırdı, yəni kimisə xarab eləmək – taxtın bir küncündən o biri küncünə özünü çırpır, rəqqasələr kimi əcaib hərəkətlər edir, bu zaman üz-gözünü əzdirib turşudurdu. Bir dəfə də olsun qibleyi-aləmin ağlına gəlməmişdi ki, Məmmədquluya cəzanın növünü hələ üstəlik sözlə də demək gərəkir.” (2, səh 38-39).

Buradan göründüyü kimi Cəllad Məmmədqulu bütün varlığı ilə öz peşəsinin sahibidir və belə bir peşə sahibi olmaqdan qətiyyətlə əzab çəkmir. O bunu sadəcə xidmət hesab edir. Onun bu cür işi adi hesab etməsinin də dərin psixoloji səbəbi vardır. Cəllad Məmmədqulunun atasının intiqamını anasından və Zəbulladan alması, bunun nəticəsində onda yaranan dərin psixoloji sarsıntı və bütün bunları unutmaq istəyi, özünü ovutmaq üçün işinə peşəkarlıqla və zövq alaraq yanaşması onu caniyə çevirir. Pərnisə ilə rastlaşdığı məqamda daxilində bir humanizm işığı yanmağa başlasa belə sonra biz yaradılmış obrazın öz psixoloji kimliyinə “xəyanət” etmədiyinə şahidi oluruq. Sonda arvadı Pərnisənin cəlladına çevrilməklə öz daxilində baş verən psixoloji təbəddülatı yenir, yenə də əvvəlki Cəllad Məmmədqulu obrazına qayıdır. Cəllad Məmmədqulunun düşdüyü şərait onu caniyə çevirsə də, tamamilə cinayətkara çevirir. Bunu əsərdə oğulluğu Şahverənə olan münasibətində açıq şəkildə görmək mümkündür. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” əsərində Cəllad Məmmədqulunun psixoloji kimliyinin açılmasında Pərnisə ilə yanaşı, onun yardımçısı olan Qoca qul obrazı da mühüm rol oynayır. Əsərin bu hissəsinə diqqət yetirək: “Çox-çox sonralar vəzir Məşdəli Məmmədqulunun işini gözü ilə görüb seyr edən zaman onun canfəşanlıqına əvvəl-əvvəl təəccüb etmişdi. Amma Məmmədqulunun bir qoca qul köməkçisi var idi, onun sözləri vəzirin qulağına çatandan sonra təəccübü uçub getmişdi. Qoca qul belə deyirmiş: “Bu adamın belə ciddi-cəhdlə, ləzzətlə günahkarlara, günahsızlara əzab-ışğəncə verməsi, baş kəsməsi, uşaq boğması, bunun öz dərini buna unutturur. O dərd böyük dərdi, ona dözmək asan məsələ deyildir, ölümlə belə oynamağı, asmağı-kəsməyi o böyük dərdin tənhalığının zülmətini silib aparır, o dərdi dərdsizləşdirir, əgər dərdsizləşdirə bilirsə.” Qoca qul dünyagörmüş birisi idi, onun bu sözlərini Vəzir Məşdəli eşidəndən sonra dodaq dişləyib “yəqin ki burda bir həqiqət var” düşünmüşdü (2, səh. 91). Cəllad Məmmədqulu nə qədər ağır olsa da, öz cəllad işini o qədər böyük şövqlə həyata keçirir ki, sanki bundan zövq alır və böyük rahatlıq tapır. Lakin Qoca Qulun bu sözlərindən sonra anlayırıq ki, əslində Cəllad bununla öz ağrılarını unudur, özünü ovudur, öz əzablarını özünə unudurmağa çalışır. Bu zaman Ziqmund Freyd bədii obrazların və ya real həyatdakı insanların davranışlarını izah edərkən diqqəti uşaq vaxtı onların aldığı daxili “travma”lara yönəldir. Məmmədqulu obrazı bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Cəllad Məmmədqulu psixoloji, mənəvi zədələrin qurbanı kimi öz iradəsindən asılı olmayan missiyanı həyata keçirir, şüurunun diqtəsi ilə oturub-duraraq özünü bədbəxtliyə sürükləyir.

Əsərdə cəllad Məmmədqulunun oğlu Karvanbaşının gərgin psixoloji vəziyyəti əsərin sonunda atasının ruhu ilə danışarkən ortaya çıxır. “Bilirsən, ağa, necə kor qoydun sən mənə, necə naəlac qoydun sən mənə. Sənnən ağabəyim. Bilirsən, ağa, “ata vay, qardaş vay” demədiyim bir gecəm, bir gündüzüm olmadı ağlım kəsəli?! Mənə əgər sən bilsəydin, sənənlə ağabəyimin həsrəti bu günə saldı. Ağa sizin həsrətiniz, nakam bəxtiniz mənə Allahın hər gecəsi, ta bugünün özünəcənüzür, zülm edir mənə.” (2, səh. 119)

“Gecələr sən və ağabəyim daim yuxuma girirsiniz. Tutursuz boğazımdan, boğursuz ikiniz də mənə. Üzünü də düz-əməlli görməmişəm ki mən, amma yuxularımdan da çıxmırsınız. Bilirsən nə deyirsiz mənə? “İntiqam, intiqam!” deyirsiniz. Məndən nə istəyirsiniz?” (2, səh. 121)

Karvanbaşı nənəsi tərəfindən intiqam hissi ilə böyüdülmüşdür. Hər şeyə sahib olsa da, onun olduqca narahat obraz olduğunun şahidi oluruq. Bunun başlıca səbəbi onun intiqam atəşi ilə yanması ilə bağlıdır. Atasının ruhu ilə danışdıqca o anlayır ki, intiqam əlsə belə rahatlıq tapmayacaq.

Məmmədqulunu da, onun oğlu Karvanbaşını da faciəyə sürükləyən onların daim düşüncələrində gəzdirdiyi, bəlkə də irsən, qanla keçən “intiqaq hissi ilə yaşamaq” duyğusudur ki, məhz bu duyğu onları idarə edir.

Kamal Abdullanın istər hekayələri, istərsə də romanları psixoloji məqamlarla olduqca zəngindir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz əsərlər bədii mətndə psixologizmi izləmək üçün bizə zəngin material verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdulla Kamal. Kədərli seçmələr. Bakı, Mütərcim, 2002, 400 s.
2. Abdulla Kamal. Sehrbazlar dərəsi. Bakı, Qanun, 2018, 168 s.
3. Abdulla Kamal. Sırı-zəmanə: Hekayələr. Bakı, Mütərcim, 2014, 496 s.
4. Abdulla Kamal. Yanmıçq əlyazma. Bakı, Mütərcim, 2012, 292 s.
5. Əlimirzəyev X. Bədii həqiqət uğrunda. Bakı: Yazıçı, 1984, 244 s.
6. İmanov Muxtar. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Yazıçı, 1991, 115 s.
7. İmanov Muxtar. Nəsrin forma axtarışları. Yaradıcılıq metodu məsələləri. Bakı, Elm, 1989
8. Oğuz Cəbeci. Psikanalitik edebivat kuramı. İstanbul. İthaki vavınları. 2004, 499 s.
9. Hüseynov Tofiq. Ədəbiyyatla yaşayırəm. Bakı, “Azərbayç”, 1993, 360 s.

Açarsözlər: psixologizm, nəsr, obraz, xarakter, mənəviyyat, daxiliələm

Keywords: psychologism, prose, image, character, spirituality, inner world

Ключевые слова: психологизм, проза, образ, характер, духовность, внутренний мир

SUMMARY

PSYCHOLOGISM IN THE KAMAL ABDULLA'S PROSE

This article deals with the analysis of psychological aspects in the works of Azerbaijani people's writer Kamal Abdulla. Writer's "Incomplete manuscript", "Wizard valley", "No one to forget" works are distinguished by their deep psychology. In these works was created a gallery of interesting, colorful characters. The inner world of the characters, the psychological shakes, the monologue and the dialogues in these works have caused the readers' interest.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЗМ В ПРОЗЕ КАМАЛА АБДУЛЛЫ

В данной статье рассматривается анализ психологических аспектов в произведениях азербайджанского народного писателя Камала Абдуллы.

Произведения писателя "Неполная рукопись", "Волшебная долина", "И некого забыть" отличаются глубокой психологией. В этих работах создана галерея интересных, ярких персонажей. Внутренний мир персонажей, психологические потрясения, монолог и диалоги в этих произведениях вызвали интерес у читателей.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Dilbər Vəkil qızı Zeynalova